

ОСЯГНЕННЯ ФЕНОМЕНА ІДЕАЛУ У ТВОРЧОСТІ Е.В. ІЛЬЄНКОВА: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Статья посвящена исследованию феномена идеала как ценностного ориентира в развитии человечества сквозь призму взглядов выдающегося философа Э.В. Ильенкова. Анализируется теоретическое постижение понятия «идеал» известными мыслителями различных философских направлений. Целью статьи является изучение особенностей формирования и наполнения содержанием идеала на определенных этапах общественного развития. На основе проведенного анализа эксплицируется роль идеала как смыслообразующего фактора общественных ориентаций.

Ключевые слова: идеал, общественный идеал, идея, общественное развитие, саморазвитие.

Статтю присвячено дослідженню феномена ідеалу як ціннісного орієнтира в розвитку людства, що розглядається крізь призму поглядів видатного філософа Е.В. Ільєнкова. Проаналізовано теоретичне осягнення поняття «ідеал» відомими мислителями різних філософських напрямків. Метою статті є вивчення особливостей формування й наповнення змістом ідеалу на певних етапах суспільного розвитку. На підставі проведеного аналізу експлікується роль ідеалу як сенсоутворювального чинника суспільних орієнтацій.

Ключові слова: ідеал, суспільний ідеал, ідея, суспільний розвиток, саморозвиток.

The article deals with the phenomenon of Ideal as value reference in human development considered through the views of the famous philosopher E. Ilienkov. Theoretical comprehension of the concept "Ideal" is analysed by well-known thinkers of different philosophical schools. The objective of the article is to study peculiarities of forming and filling this concept with meaning during certain social development stages. In the result of the analysis the role of Ideal as a sense-creating factor of social orientations is explicated.

Keywords: Ideal, Social Ideal, Idea, Social Development, Self-Development.

Постановка проблеми. Шукаючи відповіді на споконвічні філософські запитання «Чим є життя? У чому його сенс?», на перше з них людина часто знаходила для себе прийнятну відповідь, порівнюючи життя з рухом, шляхом. А от друге запитання залишалось або зовсім без відповіді, або зі значною варіативністю спроб його розв'язання. Відштовхуючись від розуміння життя як шляху, можна під час подальшого аналізу дійти цілком закономірного висновку, що це має бути шлях до чогось кращого, ніж те, що вже є на цей момент. При цьому можна з упевненістю заявити, що жодна людина, звісно, за умови її нормального психічного стану, не обере для себе життя в сенсі руху до погіршення свого становища. Як слушно зазначав Карл Поппер, «...усе живе прагне отримати кращий світ» [12, с. 189]. Таким чином, до кінця не розуміючи, у чому конкретно полягає сенс її життя, людина, разом з тим, добре усвідомлює, що воно має бути спрямовано вбік удосконалення. Саме тому питання осягнення ідеалу як феномена завжди було актуальним у філософській думці від найдавніших часів до сьогодення.

«Тінь ідеалу падає на всю сферу історії культури. Під різними термінами то тут, то там з'являється ідея про наявність в надрах культури деякого стійкого чинника, що визначає як її специфічні риси, так і її еволюцію в тому чи іншому напрямку. Починаючи з «блага» Платона, Плотіна та Августина, він фігурує то під виглядом «духовного клімату епохи» або «моральної температури» (І. Тен); або «загальної форми споглядання відомої епохи» (Г. Вельфлін); або просто «духу епохи» (М. Дворжак), «правди життя» (В. Соловйов), «подвижницької істини» (П. Флоренський); або більш глобально у формі «культурного зразка або стандарту цінності» (Манро), «прасимвол культури» (О. Шпенглер) тощо» [2, с. 207].

Незважаючи на те що більшість теоретичних розроблень радянського періоду були чітко регламентовані й проведені в жорстких ідеологічних межах, осмислення ідеалу радянським філософом Е.В. Ільєнковим привертає до себе увагу завдяки здійсненому ним блискучому аналізу основних особливостей еволюції ідеалу у філософській думці з чітким виділенням найважливіших акцентів у цьому процесі. Отже, задля досягнення всебічного й різнопланового розуміння змісту поняття «ідеал», не слід відмовлятися від осмислення досвіду талановитих теоретиків і практиків радянського минулого. Адже жодна філософська течія не має бути «вирізана» з історії лише з причини її незручності для сучасного світогляду.

Дослідженню проблеми розуміння феномена ідеалу тією чи іншою мірою присвятили свої праці майже всі видатні філософи, починаючи з Платона. На межі ХІХ–ХХ ст. його досліджували філософи «срібного віку» С.М. Булгаков, П.І. Новгородцев, Є.М. Трубецької, С.Л. Франк. Досить складним є завдання окреслити повний список філософів, що вивчали проблематику зміни світоглядних орієнтацій у культурі постмодерну, без чого неможливо було б дослідити сучасну трансформацію ідеалу, але необхідно назвати таких видатних філософів, як М. Фуко, Ж.-Л. Нансі, Р. Барт, Ж. Дельоз, Ж. Бодрійяр і багато інших. Серед українських дослідників можна назвати таких відомих українських авторів, що присвятили свою наукову роботу вивченню проблеми ідеалу, як В. Шинкарук, М. Попович, В. Барков, Т. Розова, З. Самчук і багато інших.

Дослідженню проблеми розуміння суспільного ідеалу присвятили роботи С.М. Булгаков, Е.В. Ільєнков, П.І. Новгородцев, Є.М. Трубецький; сучасні вітчизняні філософи й політологи В.Ю. Барков, В.П. Заблоцький, В.О. Корнієнко, Т.В. Розова, З.Ф. Самчук, М.Т. Степико; сучасні зарубіжні дослідники М.М. Аверін, О.М. Величко, Г.Г. Водолазов, Ю. Габермас, В.А. Лекторський, С.В. Мяснікова, І.С. Шатіло й багато інших.

Метою статті є дослідження того, як формувався й наповнювався змістом ідеал на різних етапах суспільного розвитку крізь призму поглядів радянського філософа Е.В. Ільєнкова. Поставлена мета реалізується в наступних **завданнях**: проаналізувати різні аспекти розуміння релігійного ідеалу у визначений період, розмежувати поняття ідеалу та суспільного ідеалу, визначити межі здійсненності ідеалу.

Виклад основного матеріалу. Присвятивши істотну частину своїх праць дослідженню феномена ідеалу, відомий дослідник Е.В. Ільєнков розкриває, зокрема, сутність ідеалу релігійного. Він розглядає Бога як ідеально-поетичну модель досконалої людини, вищу мету людського самовдосконалення, що людина сама собі

поставила. Філософ вважає, що релігія (християнство) створила сприйнятний і зрозумілий для всіх взірць вищої людської довершеності в образі Бога. При цьому вчений розглядає релігійний ідеал як ідеал, зорієнтований у минуле. Так, релігія завжди відкидала гіпотезу, що Бог також «сконструйований» у людській свідомості за образом і подобою самої людини, у зв'язку з чим цей образ може бути змінений із людським розвитком. Тому, як вважає Е.В. Ільєнков, у формі релігійного ідеалу людині запропоновано образ минулого: «... Механізми релігійної свідомості по суті пристосовані до того, щоб зображувати вчорашній день як взірць, а сьогоднішній як «зіпсований вчорашній», як результат «відпадиння людини від Бога» [6, с. 43–55].

Називаючи релігійним ідеалом ідеалізований учорашній день, філософ роз'яснював, що для руху вперед слід позбавитись усіх ілюзій релігійного ідеалу, а також не шукати ідеалу в минулому, а об'єктивно аналізувати минуле з урахуванням не лише плюсів, але й мінусів. Саме тому досить цікавим видається звернення до проведеного Е.В. Ільєнковим аналізу певних історичних особливостей розуміння ідеалу.

Звільнившись від влади авторитетів над духовним життям у період Відродження, людина повертається до своєї природи, насолоджуючись своїм життям, «могутністю своєї думки». Дозволивши собі мріяти, людина епохи Ренесансу надала поштовх для чіткого формулювання ідеалу своїми наступниками – видатними представниками Просвітництва. Саме тоді «проти середньовічного ідеалу – безтілесного духу – висунуто свій, земний та повнокровний ідеал» [6, с. 59]. Ставлячи людину як дитя природи в центр, відмовляючись від ствердження життя після смерті, мислителі Просвітництва були схильні до здобуття ідеалу під час земного життя. Е.В. Ільєнков формулює ідеал для представників Просвітництва як «земне, повнокровне життєвиявлення кожної живої людини. Нехай кожен робить те, до чого він здатен від природи і насолоджується плодами своїх діянь» [6, с. 60].

Ідеалом тоді називали природні потреби й бажання людини. І для того щоб осягнути цей ідеал людини, а разом з ним і відповідний йому суспільний лад, вважали необхідним вивчати природу й людину. Такого підходу дотримувалися тією чи іншою мірою матеріалісти XVIII ст. Ламетрі, Гельвецій, Гольбах, Дідро. Більш за те, під впливом невдоволення несправедливим розподілом матеріальних і моральних благ у той період церквою й державою, сформувався новий ідеал вже у формі гасла «Свобода, Рівність, Братерство», за яким людині дозволяється робити те, що вона може й хоче, до чого її визначила природа, аби вона не завдавала нещастя іншим людям, не порушувала права іншого робити те ж саме. Унаслідок цього, зокрема, у Франції й розпочалися революційні дії. Отже, ідеал, як сфера належного, нібито отримав перемогу над сферою реально існуючого. Проте на шляху втілення ідеалу виникали нові проблеми: його здійснення завжди відбувалося не в бажаному вигляді, він залишався не реалізованим у повній очікуваній мірі; задля хоча б часткового запровадження положень обраного ідеалу доводилося жертвувати людськими життями; часто-густо ідеал використовувався зовсім не в благих цілях. Усе це підтверджувало, що отримана на перший погляд перемога над існуючим виявилася ілюзорною, що, своєю чергою, непокоїло тогочасних мислителів і спонукало до нових філософських пошуків розуміння ідеалу.

Саме тоді вперше пролунало поняття «соціалізм». Як указує Е.В. Ільєнков, соціалізм був висунутий як єдине спасіння людства від загрози духовної, моральної й фізичної деградації Анрі де Сен-Сімоном, Шарлем Фур'є та Робертом Оуеном [1]. Людству пропонувалося відмовитися від приватної власності, зосередивши свої зусилля на розумно організованій праці й промисловості. У роздумах Сен-Сімона природа людини вже подана не як щось незмінне, а, навпаки, як те, що постійно розвивається до досконалості. Проаналізувавши підходи мислителів Просвітництва до суспільного розвитку, філософ формулює тогочасне розуміння бажаного суспільства як системи зовнішніх умов, усередині яких відбувається вдосконалення всіх інтелектуальних, моральнісних і фізичних сил людини. «Соціальна система є настільки довершеною, наскільки вона більш повно забезпечує розквіт усіх індивідуально-людських сил, розгортання усіх закладених в людині можливостей, і більш широкій масі людей вона відкриває простір для такого, справжньо-людського, розвитку» [6, с. 70]. У цьому випадку Е.В. Ільєнков підтримує відому тезу античного філософа Протагора, що мірою всіх речей є людина й до неї не можна застосовувати будь-яку зовнішню міру, адже вона завжди буде запозичена з минулого. Отже, зазначеними вище представниками епохи Просвітництва підкреслювалася важливість умов розвитку людини, її майбутнього. Саме тому вважалося, що ідеал не може бути поданий людині як «зовнішня міра» й еталон; пропонувалося, навпаки, зіставляти всі взірці й еталони мірою досконалості живої людини, що постійно розгортає свої можливості.

Отже, на відміну від ідеалу, суспільний ідеал розуміли тоді як такий суспільний порядок, що забезпечує людині плідний розвиток. Людину знову вважали мірою всіх речей та ідеалом, в узгодженні з яким слід будувати найефективніше для неї (людини) суспільство.

Слід підкреслити, що Іммануїл Кант значну частину своїх роздумів також присвятив розумінню ідеалу. Як зазначав Е.В. Ільєнков, німецький мислитель усвідомлював, що ідеал у реальному житті стикається з «об'єднаними силами егоїзму, своєкорисливості, марнославства, забобонів, безглуздості та жадібності, вузькоособистих та вузько корпоративних інтересів, потягів та пристрастей, традицій та звичок, тобто зі всією відсталою силою «емпіричної реальності», «існуючого» [6]. Кант наголошував, що є однаково необачним створювати для людини зовнішні авторитети, будь то Бог чи природа. Адже в обох випадках, наполягав мислитель, людина може стати залежною від зовнішніх сил, зокрема, навіть рабом іншої людини, що позиціонує себе як правомочного посередника між людиною й зовнішнім авторитетом. На підставі наведеного німецький мислитель доходить висновку, що ніхто, крім самої людини, не може найбільш коректно визначити її призначення, звідки й впливає основний ідеал кантівської етики – моральнісне й інтелектуальне самовдосконалення людини, перетворення її в безкорисливого, доброзичливого співробітника для всіх інших таких самих людей, які сприймаються ним не як засоби досягнення своїх егоїстичних цілей, а як мета своїх індивідуальних дій.

Як слушно підкреслює Е.В. Ільєнков, у такому моральнісному переосмисленні ідей Просвітництва в Канта народився широко відомий нині «категоричний імператив»: «Учиняй так, щоб максима твоєї волі могла в той же час мати силу

принципу всезагального законодавства». Крім того, Евальд Ільєнков зазначає, що «категоричний імператив» Канта є певною мірою аналогічним принципу, сформульованому в «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р., щодо розуміння свободи як права робити те, що не шкодить іншому, а також здійснення людиною своїх прав лише з тими обмеженнями, що забезпечують іншим членам суспільства користування своїми правами. Таке розуміння цього принципу дозволяло, з одного боку, пропагувати цей ідеал в умовах панування церкви й цензури, а з другого – навчало людей сприймати законодавство як таке, що походить від моралі й совісті, а не є причиною всіх бід. Водночас, на думку Ільєнкова, Кант завдяки своєму підходу «примирив» ідеал Просвітництва з ідеалом християнства. «У результаті в принципі «Свободи, Рівності та Братерства» було зламано відверто політичне вістря, а бойове гасло, що підняло парижан на штурм Бастилії, було відредаговано так, що перетворилося на заклик до морального самовдосконалення, на блага бажання, на принцип «доброї волі»... Усі передові уми тогочасної Німеччини побачили в «Критиці практичного розуму» Євангеліє нової віри – віри в розумну, добру та горду людину, як єдиного Бога землі» [1; с. 6].

Отже, ідеалом для людини завжди був Бог. Проте, оскільки осягнення Бога є занадто багатограним, а людський розум є обмеженим і суб'єктивним, Кант (зокрема) визнав, що не можна висувати чиєсь відносне бачення (розуміння) Бога як еталон, ідеал, що стане зовнішнім взірцем для людини. Адже в такому випадку виникає загроза зловживань із боку так званих посередників між людиною та Богом, що будуть не просто тлумачити Його образ, але й спонукати до системи поведінки згідно із власним баченням. Вочевидь як закономірний вихід із такої ситуації Кант і запропонував свій «категоричний імператив» – як слово Совісті, Духу людини, – що повністю має узгоджуватися з моральнісними нормами суспільства й ґрунтуватися на принципі незаподіяння шкоди іншому.

При цьому шляхи втілення ідеалу послідовники Канта бачили досить своєрідно. Так, інший представник німецької класичної філософії Й.-Г. Фіхте припускав навіть насильство як необхідний захід на шляху реалізації ідеалу, уважаючи достатнім сприйняття його більшістю народу, тоді як інших, на його погляд, можна підкорити силою. Як зазначає Е.В. Ільєнков, один із небагатьох, хто зберіг повагу до точних кантівських світоглядних побудов, був Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. Намагаючись упорядкувати образи всесвітньо-історичних подій, щоб осягнути шляхи реалізації людством свого призначення, він зрозумів, що на противагу «прекрасній душі» завжди будуть поставати пристрасті й сила обставин, виховання, дії урядів. Адже для розвитку й часткового здійснення ідеалу замало одних переконань і красномовних закликів.

Із убачанням у душі кожної людини так званого паростка «кращого я», «трансцендентального я», голосу совісті завжди з'являлася надія, що кожен, хоча б нечітко, але відчуває спрямованість до істини. Це «краще я», перебуваючи в кожній людині, будучи повністю ідентичним щодо інших, є нібито зменшеною розмноженою копією еталону. При цьому, оскільки власне еталону (взірця) не існує в матеріальному світі на землі, він живе лише у своїх копіях, а люди можуть відтворити

його лише у своїй уяві. Отже, ідеалом і називають такий реконструйований еталонний портрет «кращого я», який існує лише в уяві. При цьому ідеал має «практичну силу», слугує взірцем, що регулює поведінку людини. Як зазначає Е. Ільєнков, за відсутності ідеалу-еталону людина назавжди може залишитися рабом «існуючого», «зовнішніх умов», для недопущення чого необхідно завжди йти за голосом обов'язку, плисти проти течії «емпіричного», реального життя. У зв'язку з цим можна припустити, що весь емпіричний світ – і «всередині», і «ззовні» – протидіє ідеалу й ніколи не надасть йому можливості здійснитися повністю. Отже, незважаючи на те, що ідеал є певною мірою ілюзією уяви, він відіграє важливу роль у процесі самовдосконалення людини як критерій правильного напрямку шляхів розвитку. Е.В. Ільєнков підкреслює, що ідеал може бути завданий не у вигляді почуттєво-споглядальної моделі досконалості, а лише у вигляді напрямку до довершеності, у вигляді «регулятивного принципу дій» [6, с. 85–90].

Проте, ураховуючи схильність людини поспішати, її намагання побачити вищу досконалість або хоча б певні обриси під час свого життя, а також отримати результати своїх добрих прагнень і нагороди за свої страждання й аскези, Е.В. Ільєнков доходить висновку, що людина «завжди обере віру в «зовнішнього Бога», якщо «внутрішній Бог» – «краще Я» – виявляється в дійсності таким безпорадним, що його щоденно зневажає будь-який князюк, будь-який хам і будь-який унтер, знущаючись над «кращим Я» і в інших людях, і в самому собі» [6, с. 85–90]. Як зазначає філософ, ортодоксально-католицький Бог обіцяє винагородити добро й покарати зло хоча б після смерті, а Бог Канта й Фіхте цього не обіцяє, а закликає страждати, терпіти, долати в собі бажання щастя й радості, прислухатися лише до голосу совісті – унаслідок чого всі інші мотиви втратять владу й тоді можна набути вище «трансцендентальне» щастя, насолоджуючись власною доброчесністю, віднайти мир у самому собі.

Разом із тим, із такими висновками Е.В. Ільєнкова, зокрема щодо розмежування «шляхів до щастя» й усвідомлення зовнішнього та внутрішнього Бога, не можна погодитися повністю. Так, було б необачним ставити людину взагалі перед вибором між внутрішнім «кращим Я», «ідеалом», «Богом» і аналогічними зовнішніми категоріями. Адже «що зверху, те й знизу», «що всередині, те й ззовні», і постійне людське намагання розділити світ на бінарні прояви, а в цьому випадку створити подвійність Божественного начала, не лише не сприяють досягненню вищих цінностей, а й, навпаки, заважають цьому процесу, роз'єднуючи початкову цілісність і розкладаючи її на елементи. Унаслідок цього в людини з'являється внутрішня необхідність, зумовлена цілком зрозумілою рисою її свідомості – дуалістичного світосприйняття (через антитези, дихотомії) – обрати серед двох указаних начал більш прийнятне й зручне для неї. Це призводить до дефрагментації у сприйнятті Бога, ідеалу, «кращого Я» й до розумових спекуляцій.

Крім того, щодо двох «шляхів до щастя», розглянутих Е.В. Ільєнковим як взаємовиключні, слід зазначити, що їхнє протиставлення не є повністю коректним. Адже обидва шляхи взаємодоповнюють і збагачують один одного. Так, будучи самосвідомою, відслідковуючи свої внутрішні реакції, емоції, аналізуючи мотиви до дій, обираючи серед них лише ті, що узгоджуються з нормами моралі,

прислуховуючись завжди до голосу совісті, іншими словами, культивуючи в собі так зване «краще Я», людина дійсно може відчувати себе щасливою, але при цьому ніхто не заважає їй вірувати або не вірувати в життя після смерті, у схвалення її земних учинків вищими силами, вірувати в Бога (наприклад, в «ортодоксально-католицького», за визначенням Е.В. Ільєнкова), який є втіленням усіх найкращих людських якостей у їх довершеності. Не можна також повністю погодитися з таким сприйняттям земного життя, як постійне страждання й «подолання в собі бажання радості». Більш слушним видається усвідомлення того, що в людини істинна радість з'являється саме в результаті дотримання норм моралі, гарних учинків. Лише тоді людина здатна почувати себе істинно щасливою, повноцінною й вільною.

Продовжуючи викладення роздумів Е.В. Ільєнкова, слід зазначити, що мислитель вважає, що лише після того, як кожна людина навчиться жити згідно зі своїм «кращим Я», настане вічний мир на землі, повна згода, єдність і тотожність усіх Я. При цьому він цитує Фіхте щодо настання в такому випадку єдності чистого духу, який, своєю чергою, є недосяжним ідеалом, останньою метою, що не в змозі здійснитися в реальності [1]. Аналізуючи наведене твердження Фіхте, Е.В. Ільєнков указує, що в такому абстрактному середовищі поєднання всіх «кращих Я» настає повна їхня тотожність, розчиняються відмінності між людьми, націями, народами, а залишається лише Людина й Людність як така. Порівнюючи це світосприйняття з давньоіндійською філософією, Ільєнков зазначає, що, згідно з наведеними вище принципами досягнення ідеал, усі окремі «Я» мають зануритися в споглядання свого «кращого Я», кинувши всі земні справи, насолоджуватися цим процесом у повній єдності. При цьому, на думку мислителя, утративши всі відмінності й розбіжності, єдине «краще Я», отримане шляхом абстрагування, стає порожнечою, як межа, ідеал й остання мета самовдосконалення.

Проте цей висновок може бути критично оцінений з огляду на те, що навіть орієнтуючись у житті лише на «краще Я», кожна особа буде робити це своїм власним чином, виходячи з особливостей своєї психіки, світогляду, досвіду, генетичної спадщини й багатьох інших індивідуальних рис, притаманних лише їй. Безумовно, фундаментальні людські цінності, такі як добро, любов, справедливість, є одними для всіх, однак шляхи їхнього втілення в життя індивідуальні в кожній особі. Крім того, для повної кристалізації кожного «кращого Я» в людині й кінцевого позбавлення всіх негативних проявів, а тим більше для досягнення всезагальної єдності всіх цих «кращих Я» в єдиному «Я», не вистачить одного людського життя. А з новим життям (якщо припустити його існування) усе має розпочинатися з початку – новий шлях до свого внутрішнього й зовнішнього ідеалу. Таким чином, прогнози, що цілковите ототожнення всіх з власними «кращими Я» призведе до їхнього злиття в єдине позбавлене відмінностей порожнє абстрактне «Я», можуть розцінюватися як передчасні й відносні. Хоча звісно, кожна наукова або філософська гіпотеза має свою цінність і повне право на існування.

Підтримуючи певною мірою позицію Гегеля, Е.В. Ільєнков вважав, що історія свідчить, що «категоричний імператив» не був тим ідеалом, на шляху до якого відбувався розвиток цивілізації й культури, а навпаки, культура еволюціонувала завдяки внутрішнім суперечностям. Він підкреслює, що саме діалектична

суперечність, а не «ідеал», що перебував вічно попереду, була рушійною силою для людського прогресу. Адже, за Гегелем, діалектична суперечність є головним законом розвитку мислення, а дотримання цього закону засвідчує правильність мислення. Отже, на відміну від Канта, Гегель розумів ідеал не як образ майбутнього, до якого можна наблизитися за допомогою постійного прогресу. Як зазначив Е.В. Ільєнков, за Гегелем, «ідеал – самий рух уперед, що розглядається з точки зору його всезагальних контурів та законів, що поступово, від століття до століття, вимальовуються скрізь хаотичне переплетіння подій та поглядів, вічне поновлення духовного світу, «що знімає» кожний досягнений ним стан» [3].

На відміну від Канта, видатний представник німецької класичної філософії Гегель застерігав, що той ідеал, який полягає в абсолютній тотожності і єдності свідомості індивідів, позбавленій суперечностей і відмінностей, стане смертю для духу. Адже в процесі наближення до ідеалу, на його думку, має відбуватися усвідомлення суперечності, доведення її до крайньої антиномічної форми й через її розв'язання досягнення більш високого стану духу.

Таким чином, говорячи про реальність ідеалу в земному житті людей, Гегель пропонує втілювати його в мисленні. У площині діалектичної логіки німецький мислитель порівнює людину з «абсолютним духом».

«Гегель, указуючи на обмеженість кантівського уявлення про ідеал, розвінчав його як абстракцію, яка виражає, насправді, один з моментів дійсності «духу» (тобто історії духовної культури людства), що розвивається і що протиставила його іншій такій самій абстракції, – «емпіричній дійсності». Ідеал стає в Гегеля моментом дійсності, образом людського духу, що вічно розвивається через свої іманентні суперечності, долає свої особисті породження, свої «відчужені» стани. Тому ідеал науки може й повинен бути заданий у вигляді системи логіки, а ідеал практичного розуму – у вигляді образу раціонально влаштованої держави, а не у вигляді формальних і принципово нездійснених абстрактних імперативних вимог, звернених до індивіда. Тому ідеал як такий завжди конкретний, він поступово реалізується в історії. Будь-який досягнутий рівень розвитку ідеалу є, за цим поглядом, частково реалізованим. У вигляді ідеалу завжди оформлюється образ конкретної мети діяльності «роду», тобто людства на певному етапі його інтелектуального та морального розвитку [9].

Як зазначає Е.В. Ільєнков, тайною ідеалу є ідея, точний образ якої створюється в логіці, у мисленні про мислення; ідеал є ідеєю в її зовнішньому втіленні в чуттєво-предметному бутті. Своєю чергою, Гегель намагався вирішити проблему ідеалу через діалектичні колізії процесу втілення ідеї. За допомогою аналізу цього питання, проведеного Е.В. Ільєнковим, можна зрозуміти, що «абсолютний дух» Гегеля під час творення історії стикається з відсталою і непіддатливою матерією, і як би дух не зростав і не розвивався, «матерія залишається матерією». У зв'язку з цим «автопортрет духа-скульптора, виконаний у тілесно-природному матеріалі, у вигляді держави, мистецтва, системи приватних наук, промисловості тощо, ніколи не може стати абсолютною подобою свого творця. Ідеал (тобто чисто діалектичне мислення) при його вираженні в природному матеріалі завжди деформується відповідно до вимог матеріалу, і продукт творчої діяльності духа завжди виявляється певним компромісом

ідеалу з мертвою матерією» [6, с. 140].

Однак у цьому контексті хотілося б зауважити щодо факторів, що не дають «духу-скульптору» творити з матерії. Слід наголосити, що Дух, про який згадується вище, перестає бути Абсолютним із того моменту, коли ідея (як його вираження) народжується у свідомості людини. Цей момент є поворотним ще задовго до спроб утілення ідеї в матерії. Адже людський розум є обмеженим для повноцінного сприйняття Абсолютної Ідеї. Тому першою причиною деформації чи викривлення ідеї є суб'єктивне або відносне її сприйняття, інтерпретація засобами свідомості, доступними звичайній людині. До речі, саме такою людиною був зокрема й Гегель, що в жодному разі не зменшує його геніальності як філософа. Посилаючись на те, що ідеал завжди коригується непереборними властивостями засобів і матеріалів для його втілення, Гегель запропонував конституційну монархію Великобританії й наполеонівську імперію як єдине можливе в земних умовах морально-правове вираження ідеалу.

У подальшому філософські пошуки розуміння ідеалу продовжуються, і філософська думка XIX – початку XX ст. вносить свої корективи. Наводячи слова видатного німецького філософа Людвіга Фейєрбаха «...наш ідеал – не кастрована, позбавлена тілесності, абстрактна істота, наш ідеал – це цільна, дійсна, усебічна, досконала, освічена людина» [12, с. 173], Е. Ільєнков указував, що великі сподівання тогочасної філософії покладалися на позиціонування людини як ідеалу замість Бога, абсолюту. У той час з'явилося багато послідовників Фейєрбаха. Так, Карл Маркс, будучи студентом, відвідував його лекції й також потрапив під вплив наведених ідей, поділяючи їх. Маркс, своєю чергою, запропонував широке бачення моральності, зараховуючи до цієї категорії не лише явища особистої психіки індивіда, але й також усю сукупність умов, що визначали людські відносини, і серед них політично-правову й господарську організацію суспільства. Ураховуючи, що все багатство духовної й матеріальної культури було не відчужуваним для людства загалом, а володіння окремої людини обмежувалося мізерною часткою, Маркс віднайшов витoki цієї суперечності в проблемах розподілу людської діяльності й розподілу власності. Е. Ільєнков доцільно підкреслює той цікавий факт, що Маркс спочатку виступав на захист приватної власності, яка свідчила, на погляд останнього, про дію принципу свободи особистої ініціативи в будь-якій сфері життя, як матеріальній, так і духовній. Він заперечував дієздатність комуністичного ідеалу, оскільки за ним держава набувала права наказувати, імперативно спрямовувати дії кожного індивіда, утручати в його життя. Водночас Маркс почав проводити теоретичний аналіз власне колізії всередині соціального організму, що породжувала комуністичні ідеї. Як зазначає Е. Ільєнков, критика комуністичних ідей перетворювалася на критичний аналіз тих умов, у яких вони народилися. Отже, критика комунізму за доведення її до логічного завершення перетворилася на критику приватної власності. Більш за те, Маркс вирішив, що саме у вигляді комуністичних ідей утілилася реальна дозріла в громадянському суспільстві потреба, викликана умовами розвитку індустріалізму [11, с. 37].

Нині важко однозначно визначити, чи був Е.В. Ільєнков обумовленим у своїх філософських роздумах та їх оприлюдненні жорсткими межами тоталітарного

режиму, чи він дійсно широко підносив марксистсько-ленінське тлумачення ідеалу. Проте в порівнянні останнього з філософськими поглядами минулих століть висновки радянського філософа були саме на користь комуністичного ідеалу.

Отже, крізь призму філософського аналізу, проведеного Е.В. Ільєнковим, можна зробити висновок, що розуміння ідеалу трансформувалося від теоретичного його осягнення в бік практичного втілення. Ідеал не тлумачився більше як внутрішній чи зовнішній, спрямований у минуле чи майбутнє, ідеал Бога внутрішнього чи зовнішнього. Усі ці аспекти його сприйняття відійшли на другий план. Необхідність утілити кращий суспільний порядок у стислі терміни стала першочерговим завданням спочатку ідеологів, а потім і суспільства загалом. Осягнення неосяжного ідеалу звучило до його проекції на людину: людину часткову чи загальну – у цьому полягав вибір для подальшого суспільного розвитку. І мірою всіх речей стала багатопрофільна людина («тотально-розвитнутий індивід»), що мала розумітися не лише на особливостях своєї професії, але й брати повноцінну участь у політичному житті суспільства. Сподівання Маркса та його однодумців і послідовників покладалися на те, що за умови справедливого розподілу духовно-матеріальних благ у суспільстві можна позитивно вплинути на внутрішній світ людини, збагачуючи його таким чином, і на зовнішні результати її діяльності, наділяючи людину всіма необхідними для цього інструментами. Проте знов-таки чомусь ігнорувалася (виносилася за дужки) важлива особливість людської природи – бінарність, яка сформувала діалектичність мислення, що спричиняла мінливість мотивів і «благих» намірів, а також не ураховувалась і та «неподатлива матерія», із якою завжди доводилося мати справу.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що дослідження особливостей осягнення ідеалу, проведене у свій час Е.В. Ільєнковим, становить блискучий філософський аналіз, що ґрунтується на глибокому осмисленні всіх суспільних процесів і світоглядних орієнтацій визначених періодів. Разом із тим, висновки, яких дійшов радянський філософ, лише характеризують загальний фон заідеологізованості, притаманний для тоталітарної системи. Водночас зазначені риси не зменшують цінності копійки праці, виконаної видатним мислителем, що дозволила майбутнім поколінням філософів здобути системне бачення наведеної проблематики. І саме системний аналіз феномена ідеалу сприяє виділенню найважливіших аспектів осягнення ідеалу у філософській думці.

Так, слід наголосити, що за умови дотримання кожним членом суспільства свого «категоричного імперативу» (що є, за великим рахунком, однаковою для всіх, оскільки це насамперед моральнісні цінності й голос совісті), незалежно від форми організації суспільства, виду суспільного порядку, форми правління або політичного режиму, будь-яка організація людей наближалася б до досконалості в її кращому прояві. Проте з огляду на дуалістичну конструкцію свідомості людини та її проявів, а також умов світоустрою, повне досягнення ідеалу в земному житті є неможливим. Тому, рухаючись у напрямку досягнення ідеалу, залишається лише стійко прагнути свого внутрішнього вдосконалення згідно з еталоном доброчесності й порядності.

Ідеал завжди буде піддаватися різноманітним витонченим спекуляціям. Адже спекуляції є усюди, де є людина з притаманними їй особливостями раціонального

мислення. Можна впевнено визнати надмірним завданням наповнення ідеалу конкретним і точним змістом, як пропонував Е.В. Ільєнков, творчість якого була занадто обмежена радянською ідеологією. Проте слід певним чином погодитися з розумінням ідеалу як власне шляху до нього. Так, напевно, усім християнам відома фраза Ісуса: «Я єсь шлях, істина та життя». Отже, досягнути ідеалу в раціональному розумінні неможливо, а долучитися до нього можна, тільки йдучи в цьому напрямку, маючи найвищий ідеал за орієнтир і взірць.

Література:

1. Буржуазная философия конца XVIII – первых двух третей XIX в. // Антология мировой философии : в 4-х т. / [ред. кол. : Н. С. Нарский (ред.-сост. третьего тома и автор вступит. статьи) и др.]. – Т. 3. – Москва : Мысль, 1971. – 760 с.
2. Бранский В. Искусство и философия / В. Бранский. – Калининград : Янтарный сказ, 2000. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/bransk/03.php.
3. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа / Г.В.Ф. Гегель. – Санкт-Петербург : Наука, 1992. – 520 с.
4. Ильенков Э. В. Идеал // Большая Советская энциклопедия ; в 30 тт. ; гл. ред. А. М. Прохоров ; изд. 3-е. – Москва : Советская энциклопедия, 1972. – Т. 10. – С. 34.
5. Ильенков Э.В. Идеал // Философская энциклопедия. – Москва : Издательство политической литературы, 1968. – Т. 2. – С. 195–199.
6. Ильенков Э. В. Об идолах и идеалах / Э. В. Ильенков. – 2-е изд. – Москва, 2002.
7. Ильенков Э. В. Проблема идеала в философии. Гегель и герменевтика / Э. В. Ильенков // Серия: «Из наследия мировой философской мысли: история философии». – Москва : Книжный дом Либроком, 2011. – 144 с.
8. Ильенков Э. В. Проблема идеала в философии (статья первая) / Э. В. Ильенков // Вопросы философии. – 1962. – № 10. – С. 118–129.
9. Ильенков Э. В. Философия и культура / Э. В. Ильенков. – Москва : Политиздат, 1991. – 464 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 3-х томах / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Москва, 1983. – Т. 3. – 630 с.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1956.
12. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Р. Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленко]. – Київ : Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с.
13. Фейербах Л. Избранные произведения : в 2-х т. / Л. Фейербах – Москва : Прогресс, 1995. – Т. 2. – 778 с.

Надійшла до редакції 19.07.2016. Розглянута на редколегії 19.09.2016

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Харківського національного університету будівництва та архітектури Проценко О.П.

Доктор філософських наук, професор, декан гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» Копилов В.О.